

NR-NYTT

MEDLEMSBLAD FÖR FÖRENINGEN NORDISKA PAPPERSHISTORIKER
BULLETIN OF THE ASSOCIATION OF SCANDINAVIAN PAPER HISTORIANS
MITTEILUNGEN VON DEM VEREIN NORDISCHER PAPIERHISTORIKER

Årg. 7 1979, December

Nr 3/4

Redaktionens adress: Ing Erik Witting, Torngatan 64, S-54200 MARIESTAD

GÖSTA LILJEDAHL 22.1.1908 - 31.10.1979

Gösta Liljedahl är död. Därmed har NPH förlorat en av sina centralgestalter och vise män, till vilken åtminstone de yngre blickade upp med beundran, om ej nödvändigtvis med vördnad. Gösta var predestinerad att som svensk representant inträda i styrelsen för NPH när föreningen bildades i augusti 1968 på Tumba. Sedan ett dussintal år hade han då själv ägnat all sin fritid åt pappershistorisk forskning sedan ett seminarium i historia väckt hans intresse. Han hade under den tiden hunnit bli den auktoritet i Sverige, till vilken både svenskar och utlänningar vände sig i "pappersärenden".

Gösta var naturligtvis inte den förste i Sverige att syssla med pappershistoria. Jag kan bara erinra om greve Lewenhaupts pionjärinsats i Riksarkivet, om Sune Ambrosianis verksamhet sedan 1920-talet, om jubileumsskriften "Molae chartariae Suecana" (1923), om födelsedagsgåvan till C J Malmros "En bok om papper" (1944), om Gustaf Clemenssons förtjänstfulla arbete med att rädda utskott. Mycket av denna tidiga verksamhet hade dock koncentrerats på brukshistoriker med tämligen litet innehåll beträffande vattenmärken.

En viktig omsvängning skedde dock på 1950-talet, vilket i Sverige inte minst markerades genom musikforskaren Ingmar Bengtssons artikel "Att genomskåda papper" (SvD 1952). Det var just under 1950-talet som filigranologin (som Gösta älskade att kalla vattenmärkesforskningen) tog ett stort steg framåt som historisk hjälpvetenskap. Då insåg nämligen forskarna att vattenmärken alltid uppträder parvis, som tvillingar, vilket gav nya hållpunkter för vattenmärken som dateringshjälpmedel. Samtidigt lyckades tre forskare oberoende av varandra göra en samstämmig datering av Gutenbergs "Missale speciale", något som åter väckte tron på vattenmärken som hjälpmedel. Efter baksmällan efter Briquet hade denna tro vacklat allvarligt. Samtidigt bildades IPH, den internationella pappershistoriska sammanslutningen, där Gösta blev medlem. Göstas intresse väcktes därför vid en tidpunkt då en optimistisk framtidstro härskade, även inom vattenmärkesforskningen.

Gösta kom också att bli den som räddade de originalpapper som utsorterats ur Riksarkivets handlingar från att skickas till ett pappersbruk för återanvändning. På detta sätt kom RA att härbärgera Nordeuropas största samling

originalpapper från 1500- till 1800-tal, en samling som är ovärderlig inte minst för svensk pappershistoria. Denna samling ägnade Gösta all sin fritid att uppordna, motivbestämma och samla material för att beskriva, åren efter pensioneringen med forskningsanslag från Wallenbergsstiftelsen.

Trots omfattande konsultationsverksamhet, vilken drabbade honom både per brev och vid besök, publicerade Gösta en rad artiklar, speciellt inom filigranologin. Det är här inte platsen att kritiskt granska dem, här vill jag bara framhålla det vägande innehållet, den omsorgsfulla utarbetningen och den pedagogiska framställningskonsten.

Gösta blev en av de flitigare medarbetarna i NPH-Nytt, in i det sista verksam som artikelförfattare, vilket detta häfte bär vittne om. Det bästa sättet att här hedra hans minne finner jag vara att kronologiskt uppräknat hans artiklar i pappershistoria.

Jan Olof Rudén

Gösta Liljedahl i sitt arbetsrum, Gamla Riksarkivet, Stockholm, 1971.
Foto: Kurt K Karlsson

GÖSTA LILJEDAHL: TRYCKTA SKRIFTER/Published writings/Gedruckte Schriften

1. Om vattenmärken och filigranologi. Historisk tidskrift 76 (1956), 241-274
2. Eine Wasserzeichensammlung in Stockholm. Papiergeschichte 6 (1956), 61-65
3. Wasserzeichen als Beweismittel vor Gericht. Papiergeschichte 6 (1956), 75
4. En vattenmärkssamling i Riksarkivet. Meddelanden från Svenska riksarkivet 1955 (tr. 1957), 77-83
5. Nyare litteratur rörande vattenmärken. Historisk tidskrift 1958, 206-220
6. Filigranologi. Om vattenmärken i papper och dessas historia. [Föredrag för Tekniska muséets vänner 1960.] Daedalus 1960, 119-137
7. Filigranology at present in Sweden. [Paper presented at the IPH congress Oud Poelgeest, Leyden, May 1961.] Papiergeschichte 9 (1961), 87-89
8. Vattenmärken i Erik Dahlbergs skrifter. (In Arne Ståde: Erik Dahlberg och Carl X Gustafs krigshistoria. Diss. Kristianstad 1967, 379-399)
9. Om pappershistoria och filigranologi 1958-1968. Historisk tidskrift 1968, 480-502
10. Watermarks and musicology. A review [of Jan Olof Rudén's diss. Uppsala 1968.] IPHI N.F. 3 (1969), 33-42
11. Erik Dahlberg and his papers. History and filigranology. 1-3. IPHI N.F. 3 (1969), 73-77, 4 (1970), 23-31, 55-62
12. Om vattenmärken i papper och vattenmärkesforskning (filigranologi). Biblis 1970, 91-129. Summary
13. The watermarks in a French dictionnaire of 1756. On the problems of deciphering and reproducing watermarks in 8vo-sized books. IPHI N.F. 6 (1972), 36-45
14. Filigranology as an historical auxiliary science. IPHI N.F. 6 (1972), 79-83
15. Gustaf Clemensson, Sweden's grand old man of paper history deceased. IPHI N.F. 5 (1971), 80-81
16. Om Pappersindustriförbundets märke (SPF) och därmed sammanhängande pappershistoriska problem. NPH-Nytt 1 (1973):4, 3-11

17. Haakon Fiskaa 80 år. NPH-Nytt 2 (1974):2, 1
18. Vattenmärket - pappersmakarens bomärke och kvalitetsbevis. 1-6.
Svensk Papperstidning 77 (1974), 185-188, 337-340, 385-390, 551-556,
576, 588-592, 78 (1975), 9-12. Summary
19. Litet ABC om A och Z. NPH-Nytt 4 (1976):1, 19-26
20. Anteckningar om handpapperstillverkningen i Långaryds socken i
Jönköpings län. 1-3. NPH-Nytt 4 (1976):3, 3-15, :4, 2-22,
5 (1977):1, 2-24
21. Om Ösjöfors. NPH-Nytt 5 (1977):2, 1-20
22. En milstolpe i filigranologins historia. NPH-Nytt 7 (1979):1, 1-5
Om Briquets Les filigranes och Piccards Findbücher
23. Filigranologi och psykologi. Tankar om en kuriös "felstavning".
NPH-Nytt 7 (1979):2, 1-6.
Om vm från Röttle

IPHI = IPH-Information

NPH-Nytt = Medlemsblad för Föreningen Nordiska Pappershistoriker
Bulletin of the Association of Scandinavian Paper Historians
Mitteilungen von dem Verein nordischer Papierhistoriker

IN MEMORIAM

Det är med sorg och förstämning i hjärtat man fattar pennan inför den svåra uppgiften att försöka i ord uttrycka sina tankar inför en god väns bortgång. Minnena hopar sig och för det man verkligen inom sig känner finner man inte de korrekta och adekvata orden och uttrycken. Visst hade man ju tyckt sig se, att Göstas kroppskrafter under de senaste åren minskat, men man ville ju hoppas, som han själv, att ännu ett antal år skulle återstå. Men tyvärr vet man varken för sig själv eller för sina vänner när kallelsen kommer. Den stora förlusten för vänkretsen såväl inom NPH som IPH och framför allt för den svenska vattenmärkesforskningen kan idag inte överblickas - han var vår avgjort störste expert och lärare på området. Det jättearbete han åtagit sig att utföra kom dessvärre endast delvis till slutförande och det står nu helt oklart hur hans plats i ledet skall kunna fyllas eller om det överhuvud taget finns någon, som har tid och tillfälle att skaffa sig sådana insikter att han så småningom skulle kunna ta upp den fallna manteln. Det är ingen liten sak att skaffa sig en liknande fond av vetande, som den Gösta under decenniernas flit hade ernått.

Alltför nära känns ännu den gång undertecknad på Helsingfors Universitetsbibliotek blev hänvisad till en artikel om vattenmärken i Tekniska Muséets årsbok Daedalus 1960 och från nämnda museum erhöll Göstas adress för att omedelbart tillskriva honom med begäran om råd och samarbete. Året därpå, inviterad att besöka honom i Stockholm, möttes vi på Bromma flygplats, vardera utrustade med en överenskommen vit pappersbit i knapphålet för att igenkänna varandra. Vid detta första besök var jag även i tillfälle att bekanta mig med hans originella arbetsplats - ett f d fängelse på Östermalm - där Gösta i ett par celler påbörjat uppsorteringen av det oerhört rikhaltiga material, tonvis med gammalt papper, som han lyckats rädda från att uppmalas. Samlingen är unik och troligen den största vmsamlingen som existerar i världen.

Besöket var inledningen till ett samarbete, där undertecknad oftast var den mottagande parten. Utom en brevväxling på bortåt hundratalet brev, nu och då innehållande Göstas särtryck från olika vetenskapliga skrifter, blev vår vänskap - och även vårt vetande - förkovrad vid en lång rad gemensamma IPH-kongresser, börjande från Lindau 1962, vidare till Ambert 1963, Barcelona 1965, Oxford 1967, Amalfi 1969, Arnhem 1972, Fabriano 1976 och Manchester 1978. Däremellan hände något alldeles speciellt - grundandet av den nordiska kretsen, NPH, i Tumba 1968, där Gösta var en av initiativtagarna och grundarna. Detta gav ju också upphovet till vår publikation NPH-Nytt, i vilken Gösta utan konkurrens var den flitigaste skribenten med de sakrikaste och tyngst vägande artiklarna. Vid våra nordiska möten, 1973 i Markaryd, 1975 i Oslo och 1977 i Ösjöfors, deltog han aktivt. Det sista mötet för Gösta blev Helsingfors 1979, där han märkt av sin sjukdom endast med möda och stödd av sin kära Anna-Lisa kunde delta. Ej heller må förglömmas ett antal styrelsemöten i Stockholm, vanligen i samband med Skansen-marknaden, vilka gav oss anledning att sammanstråla i pappershistoriens tecken och som för min personliga del gav mig möjlighet att i det sällsynt gästfria hemmet vid Nockebyvägen 33 under angenäma och givande kvällsstunder taga del av Göstas rön och få läsa hans senaste publikationer i tillblivelseskedet.

Gösta Liljedahls timglas är nu utrunnet, men hans minne bland hans vänner består.

An GÖSTA LILJEDAHL

Lieber Gösta!

Wir kannten einander bereits lange, wohl seit Mitte der fünfziger Jahren, als Du uns in Holland besuchtest. Von Anfang an entstand eine Freundschaft zwischen uns, die sich immer mehr verinnigte, so wie man sie nur selten erleben darf. Diese Freundschaft hatte ihre tiefste Wurzel in der gegenseitigen Würdigung, erstens als Mensch, aber nicht weniger in der Auffassung, die wir von unseren gemeinschaftlichen Arbeiten hatten.

Dein liebenswertes Wesen, Deine stetige Hilfsbereitschaft und die völlige Hingabe, mit der Du Dich Deiner Lebensaufgabe, der Papiergeschichte und Wasserzeichenkunde widmetest, spornten andere an, Die gleich zu tun. Eben darin lag Deine Stärke, anderen ein Wegweiser und Vorbild zu sein.

Die Aufgabe, vor der Du standest, ging jedoch über jedes menschliche Vermögen hinaus. Trotzdem fandest Du den Mut, diese Arbeit auf Deine Schultern zu laden und brachtest die Beharrlichkeit auf, das zu vollbringen wozu Deine Kräfte reichten. Dass diese Deine Kräfte am Ende versagten, lag nicht an Dir, sondern an der Grösse dieser Aufgabe.

Jetzt kannst Du Dich ausruhen, lieber Freund; ausruhen von einem reichen, überaus schaffensfrohem Leben. Wir alle gönnen Dir Deine Ruhe; Du hast sie mehr als verdient.

Uns bleibst Du als teures Gedenken und Vorbild, Deinem Wirken nachzufolgen.

Hilversum, November 1979

EDO G LOEBER

Manuskriptet till efterföljande artikel om småländska pappersbruk erhöill redaktören av NPH-Nytt kort före författarens död. Det är med vemodsblandad glädje som jag här återger Gösta Liljedahls inledande artikel, som var avsedd att följas av flera i serien om småländska pappersbruk och deras vattenmärken. Början gjordes i nr 1979:2 om Röttle under titeln "Filigranologi och psykologi" och här följer fortsättningen på Röttle samt Stensholm. Artikelserien återgår på grundforskningar i mantalslängder och liknande personhistoriskt material för att den vägen kunna upplösa de initialförkortningar, som är en så väsentlig del av de svenska vattenmärkena från 1600-talet och framåt, och därigenom säkrare kunna binda ett visst vm till ett särskilt pappersbruk.

RED.

ANTECKNINGAR OM SMÅLÄNSKA PAPPERSBRUK

AV

GÖSTA LILJEDAHL

Nyligen (1978) utkom nr XIV i Paper Publication Society:s grandiosa serie "MONUMENTA CHARTAE PAPYRACEAE HISTORIAM ILLUSTRANTIA", vilken behandlade Norges och Danmarks handpapperstillverkning, författad av dessa länders främsta pappershistoriker, HAAKON M FISKAA och KURT OVE NORDSTRAND. Det hade ursprungligen varit meningen att även Sverige och Finland skulle innefattats i denna utgåva (vilken då naturligtvis inte skulle ha rymts i en volym) och att då undertecknad skulle stått för den svenska delen och KURT K KARLSSON för den finska. Tyvärr kunde inte denna plan fullföljas, främst av den anledningen att det svenska materialet visat sig vara så oerhört omfattande och svårbemästrat att det omöjligt kunde framläggas i sitt halvfärdiga skick vid den fixerade publiceringstidpunkten; själv ansåg jag mig behöva ytterligare 5-6 år innan det kunde tänkas föreligga något så när klart, och PPS kunde givetvis inte acceptera ett sådant dröjsmål, bland annat av det skälet att förlaget inom kort skulle mista sin främsta kraft, den eminent skicklige chefredaktören för MONUMENTA-serien J S G SIMMONS vid Oxfords universitet, som på grund av ökad arbetsbörda måste frånträda sin post i PPS.

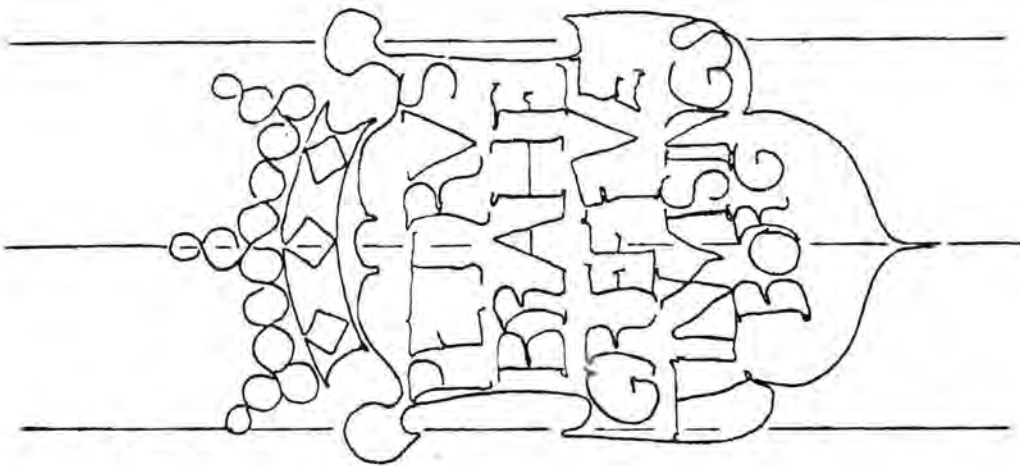
Troligtvis var även detta senare tidsschema optimistiskt i överkant, men hade - med viss nedprutning av kravet på utförlig noggrannhet - möjligen kunnat hållas, om hälsan stått bi, men så blev tyvärr inte fallet - en relativt lätt hjärntrombos i april 1978 har visat sig medföra inte bara en bestående hämning av rörelseförmågan utan även en uppenbarligen till-

tagande nedsättning av den mentala arbetsförmågan. Visserligen har jag under det gångna året med hjälp av den förträffliga kommunala "färdtjänsten" i Stockholm kunnat dagligen förflytta mig till Riksarkivet och där tillsammans med min assistent sedan flera år, f d adjunkten Stig Wällertz, fortsätta forskningsarbetet - och hoppas faktiskt kunna göra så också under kommande arbetsår - men arbetet går långsammare och långsammare, allteftersom de psykiska svårigheterna tilltar ... Det hjälper inte att jag för länge sedan övergivit den första storvulna planen att behandla alla de ca 140 handbruk som under tidernas lopp funnits i Sverige och deras säkerligen mer än 10 000 olika vm ("olika" i strängt filigranologisk mening nämligen, dvs härstammande från olika former) och beslutat begränsa mig till de ca 50 bruk som funnits i de tre smålandslänen - det synes mig nu alldeles klart att inte ens detta avsevärt nedskurna program är genomförbart.

För att inte de många årens arbete i form av vidlyftiga excerpter, anteckningar och avritningar av vm skall ha varit helt förspild möda har jag i denna bedrövliga situation tänkt mig att i vårt NPH-organ söka publicera valda delar av mitt material i en serie starkt komprimerade översiktsartiklar om dessa småländska handpappersbruk, deras pappersmakare och vattenmärken. Med undantag av smärre kompletteringar och rättelser av GUSTAF CLEMENSSONS "Förteckning över Sveriges pappersbruk före år 1871" i EN BOK OM PAPPER (BoP; Uppsala 1944) kommer föga intresse att ägnas åt de där redan förtecknade bruksägarna, utan jag kommer att huvudsakligen syssla med arrendatorerna, som i regel var driftsledare, dvs de verkliga pappersmakarna. De är också veritabla nyckelpersoner, när det gäller vm-identifiering, då det vanligen är deras namninitialer som i många tusentals av bokstavskombinationer (två verkliga initialer, t ex L H = Lars Håkansson, M E = Magnus Ekelund, P E = Petter Ekvall, eller än vanligare två sådana + en "namndelsinitial", t ex A W S = Anders Widerström, G R B = Göran Ramberg, J L D = Jon Liljedahl, P V S = Petter Viderström) uppträder som "motmärken" till eller "bitecken" vid brukets dåvarande "huvudmärke".

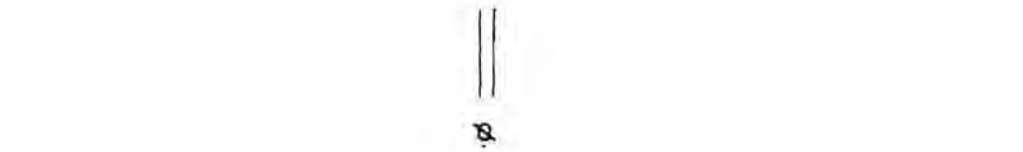
Programenligt skulle alltså då först komma det 1646 av Per Brahe anlagda Röttle, inte bara länets utan hela Smålands äldsta bruk. Emellertid föreligger i dess historia ett flertal dunkla punkter, varför jag tillåter mig att tills vidare hoppa över Röttle och gå till nr 2 på listan, Jöransberg/Stensholm. Dock vill jag dessförinnan till Röttles tidigare historia under 1600-talet, så utomordentligt väl skildrad i den tidigare nämnda uppsatsen av Sven Almqvist: "Röttle pappersbruk på Per Brahes tid" i "Småländska kulturbilder", Jönköping 1965, göra vissa kompletteringar av filigranologiskt intresse.

I min uppsats i föregående nummer av NPH-Nytt (1979:2) har jag redan berört vissa problem förknippade med brukets äldsta vm (tillkommet hösten 1646), den välkända ståtliga skölden med inskriften PETRUS BRAHE GREFFVE TIL WISINGSBORG (här igen reproducerad, fast i förminskad skala, i bild 1 a-b). Några år senare, troligen på hösten 1651, kom så nr 2, där en liten pärlkrönt sköld med Braheättens vapenbild, örningarna, omges av begynnelsebokstäverna till orden i nr 1:s sköldtext, dvs PB GT WB (bild 2 a-b; det har ansetts vara av intresse att för första gången återge båda "tvillingarna" - Almqvist och Ambrosiani: "Några notiser om Röttle pappersbruk", RIG 1925, s 155-62, i resp uppsatser visar bara 2 b - för att läsaren skall kunna studera de som vanligt ganska små skillnaderna mellan sådana i ett "normalt" par). Detta vm förekom liksom nr 1

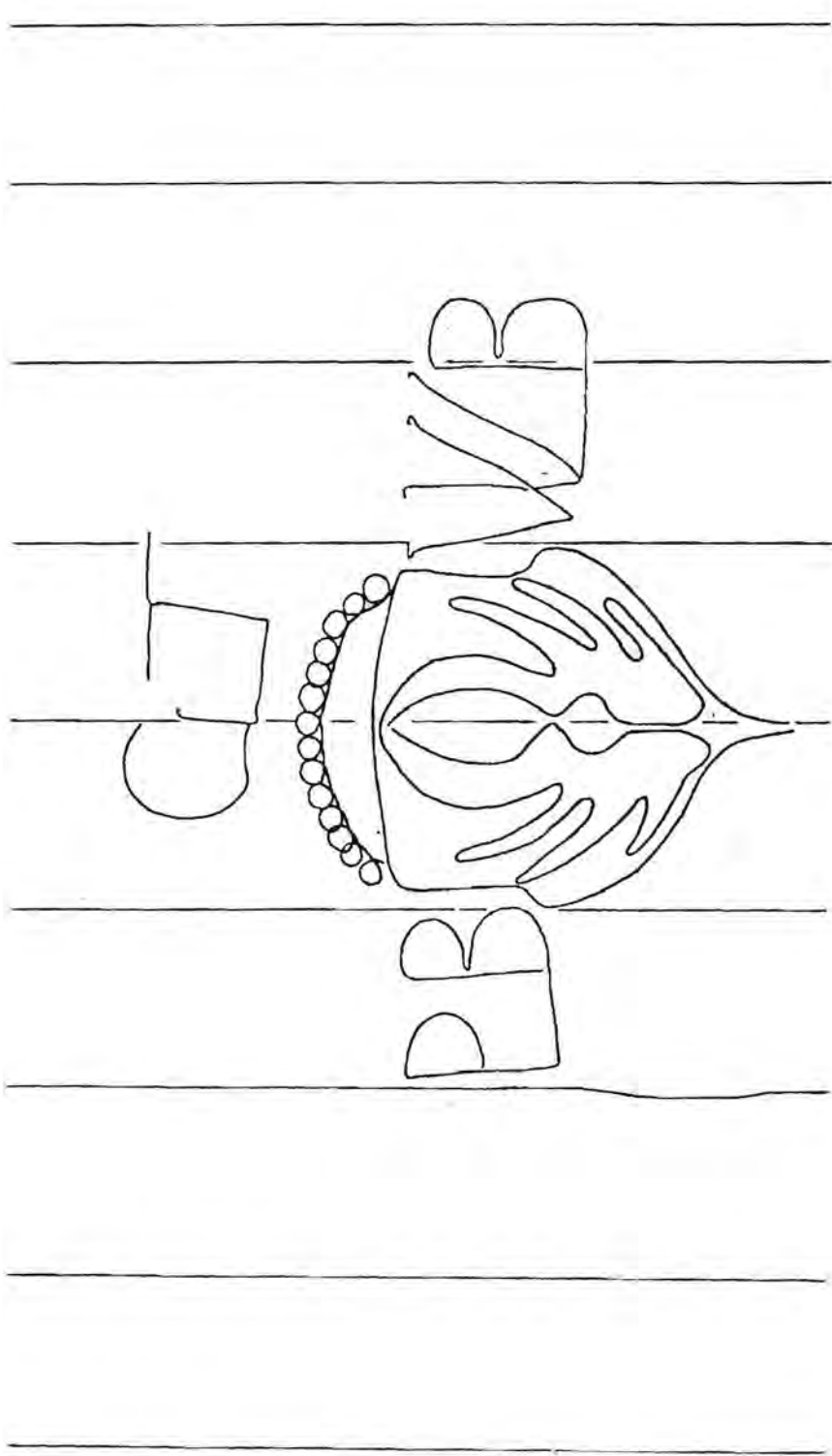
1647

a.

1645/6

b.

2/6 - 1651

Bild 2 a

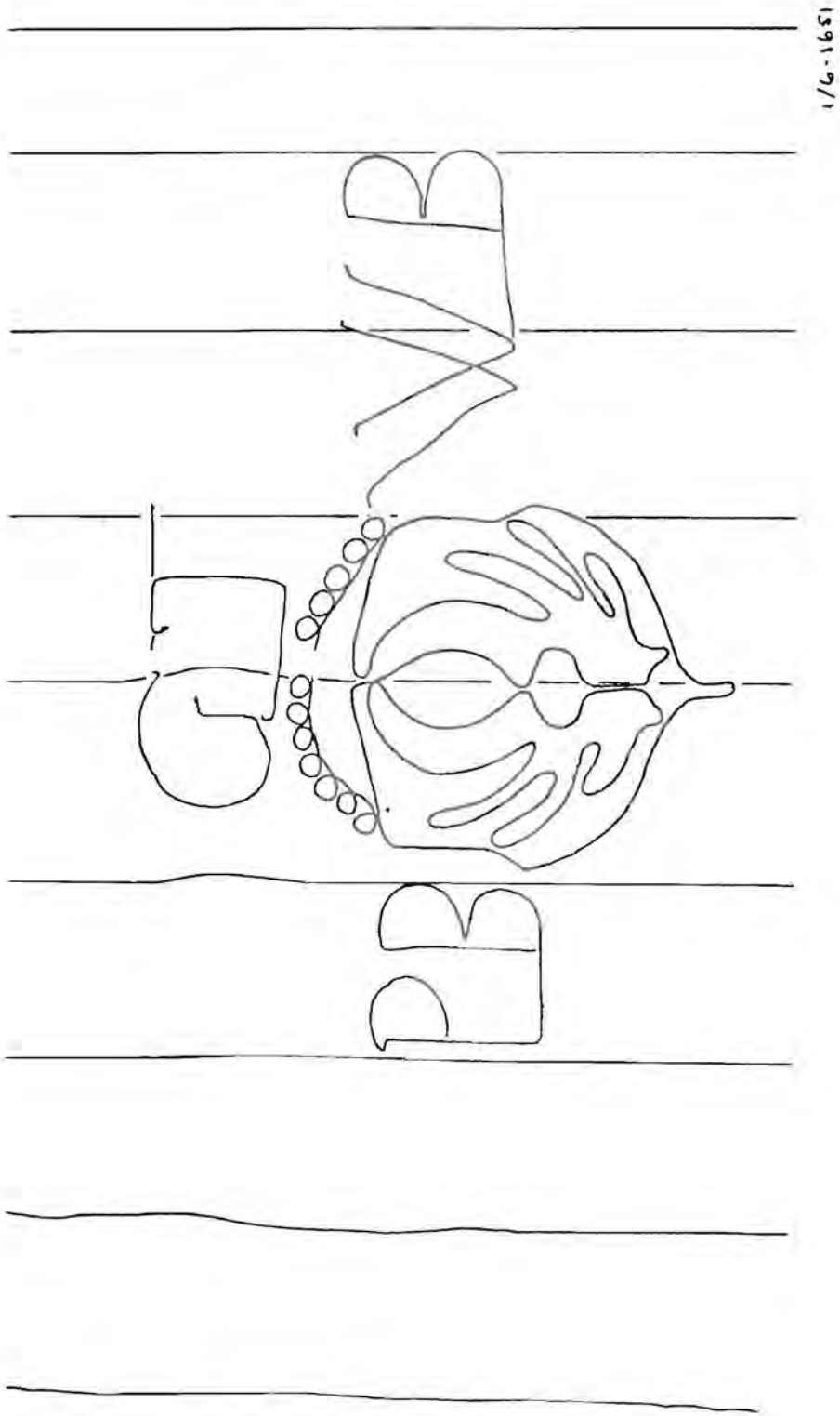

Bild 2 b

endast i ett formpar, som väl brukades under några år framåt, belägg uppträder ända fram mot 1670, men de är klart färre än det seglivade nr 1, vilket uppenbarligen - trots den fatala textförvanskningen i 1.b! - var och förblev greve Pers favoritmärke.

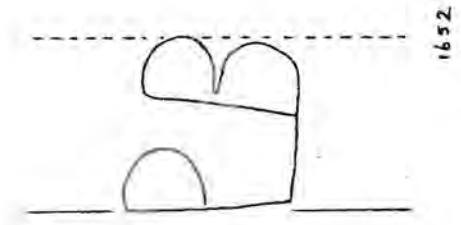
Som nr 3 följde med största sannolikhet det hittills "oupptäckta", i bild 3 a-b avritade flärdlösa P B, som påträffats i strödda belägg i grevskapets korrespondens och räkenskaper fr o m 1652 under ungefär samma tid som 2 a-b men i än mindre omfattning. Den sparsamma förekomsten förklarar att det inte tidigare observerats och tyder också på att det inte helt fallit greve Per i smaken - gissningsvis på grund av just sin enkelhet.

Nu är att märka att initialerna PB i tidens vm ingalunda är unika eller ens sällsynta utan snarare relativt vanliga, särskilt under 1660-talet, men är i intet känt fall ensamt huvudmärke utan alltid s k motmärke till antingen "Narr" eller "Amsterdams vapen" i den andra arkhälften, vidare när dessa många PB aldrig en storlek (höjd) över 15 mm utan är oftast 5-10 mm. Vårt aktuella P B är dels ensamt huvudmärke (i höger arshalva med "tom" vänster-dito), dels är bokstävernas storlek unik (väl över 20 mm) - som synes är såväl denna som deras form väl överensstämmande med dem i 2 a-b.

Här är nu platsen att med kraft avfärda en tidigare hypotes, som av Sune Ambrosiani framfördes i nämnda uppsats i RIG 1925, nämligen att dessa Narr och Amsterdams vapen med m/m PB skulle härstamma från Röttle. Utrymmet tillåter inte att jag anför hela den ur många synpunkter märkliga passus (sid 159), vari han framför sin uppfattning, men ett kort citat räcker för att visa dess ohållbarhet. Utgångspunkten är en felaktig tolkning av PB, "som jag förmodar vara initialerna till pappersmakarens för- och tillnamn. Av kyrkoböckerna ha vi ovan sett att en sådan funnits under ovannämnda period (= '1600-talets senare hälft') med förnamnet Påvel, ehuru hans efternamn tills vidare är mig obekant. En annan tolkning: PB = Per Brahe synes mig med den kännedom jag har om bruket i dylika fall för mycket litet sannolik."

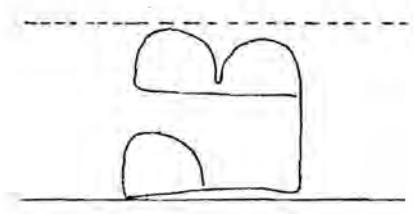
Nu faller ju A:s tolkning av PB platt till marken av det skälet att Mäster Påvels tillnamn bevisligen var Joensson (det nämnes upprepade gånger i Visingsborgsräkenskaperna, och det är i och för sig mycket egendomligt att A. ej observerat detta!), men själva antagandet att så komplicerade trådfigurer som "Amsterdams vapen" och "Narren" skulle kunnat produceras av Röttles oskolade pmakare Påvel eller hans dräng är så filigranologiskt orimligt som tänkas kan - dessutom är ifrågavarande huvudmärken med m/m PB väl belagda i en mångfald andra arkivalier... Initialerna är hittills outtydda men står sannolikt för någon av de många franska pmakare som hade förbindelser med holländska köpmän i Amsterdam. Varför A. så bestämt tar avstånd från den ganska närliggande tolkningen PB = Per Brahe är oklart - kanske har han ansett att den stolte och ärekäre greven näppeligen skulle funnit sig i att figurera som ett obetydligt "motmärke"?

Vi återvänder till de odisputabelt äkta Röttlemärkena. Mot slutet av 50-talet börjar de tre äldre paren undanträngas av två nya märken i form av den sköld med Brahevapnet som redan använts i 2 a-b men nu utan dessas "bitecken", 4 a-b, en mindre sköld mycket lik den i paret 2 a-b och belagd redan 1652 (olyckligtvis har jag ingen passabel avritning att visa läsarna utan nödgas hänvisa dem till det mycket goda fotot av en tvilling i Almqvist a a. bild 16 a - om detta är från paret 4 a-b, c-d eller e-f (form-

ø =

b

ø =

B

Bild 3

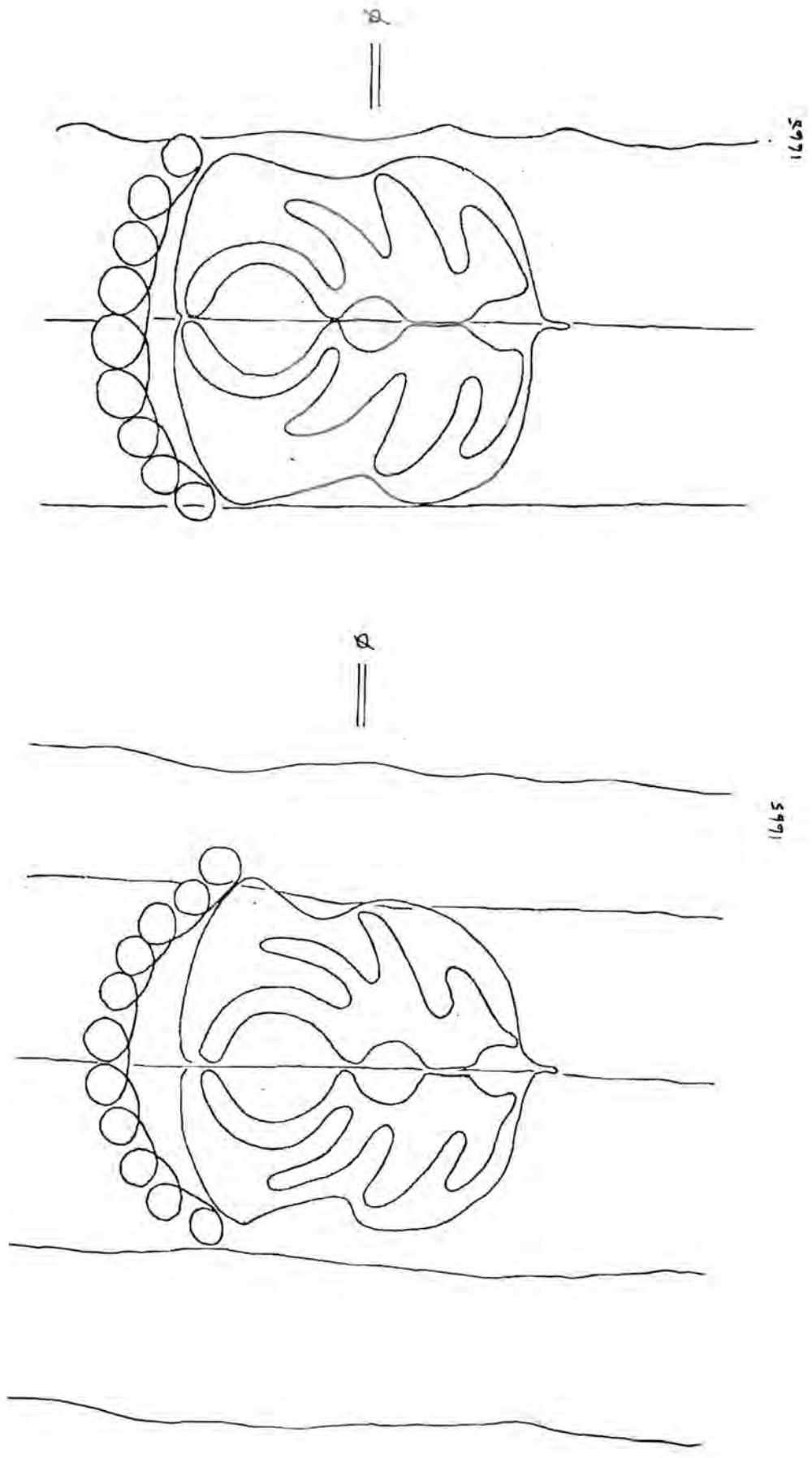

Bild 4 a-b

paret förnyades minst 2 ggr) är omöjligt att säga, då jag aldrig lyckats tillfredsställande kartlägga de olika vm-paren) och 5 a-b, en större sköld med samma innehåll, belagd ett par år senare och här reproducerad i bild 4 a-b med ex från 1657 (samma par återfinnes oförändrat ännu 1665, men senare sker även här förnyelser av formparet med vm 5 c-d, e-f och eventuellt flera, vilka ej heller kunnat kartläggas. Dessa två vm-par 4 och 5 dominerar klart under 60- och 70-talen, alltjämt dock med talrika enstaka inslag av från kontinenten importerat papper och emellanåt även sådant från svenska bruk: Klippan, Tannefors, Fiskeby och Marbäck (i Halland). Därjämte förekommer i räkenskaperna rätt omfattande poster av ark helt utan vm, ibland omissskänligen härstammande från Röttle (påpekat av Almqvist a a, sid 76), ibland troligen, av strukturen att döma, från Klippan och/eller Tannefors.

Därmed är min bara alltför vidlyftiga "komplettering" av Röttles historia under 1600-talet till ända, och jag övergår till att med ett urval väsentliga data belysa handpapperstillverkningen vid det i tiden närmast kommande Jöransberg/Stensholm (om anledningen till dubbelnamnet, se nedan!). Som inledning citerar jag ur BoR, s 418: "STENSHOLM (Jöransberg), Hakarps sn, Tveta hd, Jönköpings l, vid Huskvarnaån. - Enl. privil. 18/6 1703 anlagt (1702) av sekreteraren, senare kammarrådet o landshövdingen Arvid Hägerflycht på ägor, som tidigare tillhörde Gruveryds säteri, vilket fr 1660-talet (efter Georg Fleetwood) kallades Göransberg (Jöransberg): Namnet Gruveryd hängde dock med i mantalslängderna under större delen av 1700-talet. En rågångstvist mellan ägaren av Jöransberg o ägaren av Stensholms säteri resulterade i en förlikning, enl vilken ägaren av Jöransberg 1782 - (förefaller vara tryckfel för 1752, andra trovärdiga källor uppger så. Tyvärr är "urkällan", dvs vederbörande dombok, f n så svåråtkomlig att årtalet ej kunnat kontrolleras där) - avträdde pbr o dess privil. till ägaren av Stensholm (Queckfeldt). Stort handbruk uppfördes 1855 men nedbrann 15/11 1863 - (fel, skall vara 1864) -, varefter pbr återuppbyggdes som maskinbruk. Nedlagt efter eldsvåda 1889. Ägare - - - (här följer den sedvanliga summariska förteckningen på brukets olika ägare 1703-1857, vilken jag ej upprepar men nedan kompletterar fram t o m 1865):

Lista över arrendatorer (och senare ägare) av Stensholms pbr

Då huvudkällan varit Jönköpings läns (F) mantalslängder anges verksamhetsperioderna med längdernas årtal, t ex F 1750-60. Man måste då ihågkomma att den årliga mantalsskrivningen (efter 1724) ägde rum någon gång under oktober-december, varefter längden snarast färdigställdes, och att den sålunda redogör för förhållandena under föregående års sista månader. Intresserade hänvisas till GÖSTA LEXT, Mantalsskrivningen i Sverige före 1860 (Göteborg 1968) och till ett utmärkt orienterande föredrag av HOLGER WICHMAN i Genealogiska Föreningen 1977 om "Mantalslängderna i kammarsarkivet. Folkbokföring genom 350 år." (tryckt i föreningens organ SLÄKT och HÄVD 1978:3). - I parentes efter namnen anges födelse- och dödsår i den mån de är kända, men andra genealogiska uppgifter, t ex om hustru och barn, har ej medtagits (de finns bevarade i ett omfångsrikt kortregister!), dock lämnas nedan vissa kommentarer till namnen.

- F 1704-35 Christopher Lemchen (1672-1735). Arrenderade även hela säteriet Jöransberg 1715-27 och tillsammans med sonen Hans 1728-33.
- F 1736-38 Hans änka Catharina Quiding (1685-1766). Arrenderade säteriet F 1739-41.
- F 1739-41 Änkan och sonen, överlantjägaren Hans L (1705-44. Arrenderade säteriet F 1734-37.
- F 1742-44 Hans Lemchen och pappersmakaren Nils Hindberg.
- F 1745-57 Nils Hindberg. Arrenderade även säteriet Jöransberg F 1742-49.
- F 1758-94 Jonas Lemke (1733-99; son till Hans L-n)
- F 1795-
1808 Pappersmakaren Magnus Näsberg (?-1808)
- F 1809-10 Hans änka Helena Catharina Näsberg (1763-?)
- F 1811-14 Hans dotter Gunilla Näsberg (1791-?)
- F 1815-20 Änkan Helena Catharina Näsberg
- F 1821-48 Boktryckaren i Jönköping Johan Peter Lundström (1783-1868) Pappersmakare eller "bruksmästare" under J P Lundströms arrendetid:
F1821-33 Joh C Schalander (1791-?)
F1834-37 Joh Fr Sällberg (1798-?)
F1839-52 Salomon Bergendorff (1803-?)
- F 1849 äger Joh Edv Lundström (1815-88; son till J P Lundström) pappersbruket, ingen arrendator
- F 1850-52 äger J E Lundström och brodern Carl Frans Lundström (1823-1917) pappersbruket, ingen arrendator
- F 1853-58 äger C F Lundström ensam pappersbruket, ingen arrendator
- F 1859-65 äger Stensholms Bolag pappersbruket, delägare hrr J M Kruckenberg, Aug Lindqvist och G Westman i Jönköping; ingen arrendator men en "bruksmästare" nämnes i F63.

Kommentarer: Chr Lemchen (även Lemken och Lemke) tillhörde en välbekant, inom svensk pappersindustri synnerligen verksam släkt. Stammafadern Jockum Lemchen (1611-78) inflyttade från Tyskland och anställdes som Klippans förste pappersmakare. Detta och närmast följande uppgifter om Jockum Lemchen d y enligt Gustaf Clemensson, Klippans pappersbruk 1573-1923 (Lund 1923), s 30 f och 38 f. Andra källor, bl a en omfattande stencilerad översikt av släkten Lemchen som välvilligt ställts till mitt förfogande av f överingenjören vid Hörnefors pappersbruk Gunnar Lemchen, uppger att anfaderens namn var Christopher Lemchen och att han var född i Holland 1611. Clemenssons uppgifter förefaller dock troligare, väl styrkta av vm som de även är. En senare Jockum Lemchen, styvson till arrendatorn av Klippan Samuel Dröscher d ä och (enligt Clemensson) "möjligen" son till Jockum d ä, blev även han pappersmästare vid Klippan, som han 1690 lämnade för att bli arrendator av Skeens pappersbruk i Kronobergs län. Denne Jockum eller Joachim var fader till vår Chr Lemchen, som 1702 anlade och arrenderade Jöransbergs pbr.

Nils Hindberg kvarstannade som gesäll ("förra mästaren") hos sin efterträdare t o m F 1764.

Jonas Lenke (namnet alltid så, även i egna vm) synes ha drivit bruket med framgång, gesällernas antal - en säker mätare av produktionen - steg från tidigare 1-2 till 4-5, tidvis 6 st, och för att han var en burgen man talar det faktum att han under några år höll en informator för sina barn (av tre söner blev en häradshövding, en fil mag. och en kronofogde). På sin ålders dagar drabbades han dock av motgången att genom en rättstvist med ägaren av Stensholms säteri förlora den besittningsrätt till pappersbruket för sig och sina efterkommande som farfadern Chr Lemchen en gång förvärvat.

Om Magnus Näsbergs tidigare öden är intet känt, men även han synes ha varit en god pappersmakare, som höll produktionen väl uppe på den övertagna nivån, liksom också änkan och dottern Gunilla.

J P Lundström var den bekante framställaren av otaliga s k skillingtryck och färglagda träsnitt, "kistebrev". Han och hans verksamhet har fått svensk litteraturs skönaste hyllning i Viktor Rydbergs underbara dikt "Träsnittet i psalmboken"!

Hans söner Johan Edvard och Carl Frans Lundström var kända storföretagare inom tändsticksindustrin och mycket annat i Jönköping och annorstädes; Joh Edvard anlade bl a Munksjö pappersbruk 1862 (tillsammans med Lars Joh Hierta) och nybyggde Katrinefors maskinpappersbruk i Mariestad 1870.

Mycket få och ofullständiga uppgifter föreligger om Stensholms (liksom om andra svenska pappersbruks) produktion före 1816, men uppenbarligen växte den från en obetydlig början ganska stadigt fram till denna tidpunkt, och omkring 1820 bör bruket ha varit ett av de större i länet. Senare i denna översiktsserie skall ett försök till jämförelse mellan pappersbruk i Jönköpings län och i det övriga Småland göras; tills vidare betraktar vi ett urval vm från Jöransberg/Stensholm, vilkas antal och kvalitet ju också på sitt sätt belyser brukets tillstånd.

Vattenmärken

Det första vm som med säkerhet kan tilläggas Jöransberg/Stensholm är initialerna J B (ofta I B) med äldsta belägg i oktober 1751 (bild 1). Det är huvudmärke utan m/m och fortsätter som sådant i många formpar (ex i bild 2-3) fram till bortemot 1780, då det förses med en krona (bild 6) och lever vidare till ca 1795, alltså långt efter det bruket bytt namn! Med Jonas Lenkes namn i olika formgivning förekommer fyra olika välgjorda märken (bild 4-5, 7-9). Det schvungfulla nr 4 med m/m I B användes i en första omgång 1768-80 i minst två formpar men uppträder ånyo 1800-10 under efterträdaren Näsbergs tid, nu utan m/m. Nr 5, också det med m/m I B (med små bokstäver), tycks ha haft en mera begränsad brukstid, ca 1775-85. I nr 7 förekommer för första gången Stensholms namn i ett vm. Monogrammet G3 i centrum - en icke ovanlig vm-hyllning till den kunglige privilegieförlänaren - skall ses "läsriktigt", då det överensstämmer med m/m J LEMKE, men STENSHOLMS BRUK blir då bakvänt! Så är också fallet med nr 8, men där finns också en (mera sällsynt) rättvänd version, som kunnat väljas för bilden! Dessa 7 och 8 uppträder ungefär samtidigt omkring 1790; nr 7 förefaller ej ha använts mer än några år (förmodligen p g a kungens död 1792), nr 8 däremot finns kvar ännu 1805-06.

Magnus Näsberg har sålunda i viss utsträckning använt äldre Lemke-vm; hans eget namn har bara kunnat spåras i nr 10 med m/m Stensholm (M N med vanliga tryckbokstäver från samma tid betyder däremot Magnus Nyström, konkurrenten

vid Strömslunds pappersbruk i samma län!). Märket är faktiskt först belagt 28/1 1813, dvs nära fem år efter Näsbergs död, i den mantalsuppgift som dottern Gunilla undertecknat (hennes mor anges då som "sjuklig", vilket kanske var anledningen till att dottern under några år ryckte in som arrendator). Inga vm med hennes namn är kända, medan Helena Catharina Näsbergs initialer HCN förekommer i minst 5 olika kombinationer, ibland med krona, ibland utan, alltid med bruksnamnet i den andra arkhälften, utskrivet eller förkortat till S H (dessa initialer med eller utan krona förekommer samtidigt vid 5 eller 6 andra svenska bruk!). Bilderna 11-13 visar exempel.

Talrika HCN-belägg finns från 1820-talets tidigare år, men snart är det bara JPL-(eller IPL)-märken i en mångfald tidstypiska utformningar, t ex 17-18 och 20 (något senare), medan nr 19:s lilla figur ej återfunnits på andra håll. Tidigt på 20-talet uppträder en stor bikupa (ej avbildad men lik nr 22, som dock är betydligt senare) och en Pro Patria-figur (23), som blev ganska långlivad. Till en början används som m/m det mångtydiga S H, senare i regel STENSHOLM fullt utskrivet. Nr 16, det enda påträffade med J P LUNDSTRÖM (i nedre kanten av halvarket) har inget m/m. De tre hos J P Lundström anställda "bruksmästarna" har ej efterlämnat några som helst spår i vm.

På 30-talet introduceras en ny bikupstyp, nr 21, tillverkad i väldiga mängder i flera något olika formpar. Därjämte används 20-talets bikupa med förändrade smådetaljer, bl a s k stungna bokstäver (22).

"Unionsmärket" (24) användes redan på 1820-talet, medan de likartade nr 25 och 26 tillhör en långt senare period, då det "randiga" papperet ersatts med s k velin och emellanåt är maskingjort (i så fall oftast utan vm).

Som synes har jag här måst inskränka mig till att ange endast förekommande huvudtyper och avstå från vetenskaplig dokumentation av deras variationer i olika formpar. Dessvärre har det också visat sig vara ett alltför tidsödande arbete att för närvarande ge ens ungefärliga brukstider för det avbildade urvalet; det får överlätas till specialundersökningar, när sådana anses påkallade.

Meddelande:

De i ovanstående artikel omnämnda vattenmärkena från STENSHOLM kommer att publiceras i nästa nummer av NPH-Nytt.

Red.

OM EN INTRESSANT SVENSK VATTENMÄRKESSAMLING

I Riksarkivet i Stockholm finns en mycket intressant volym, som innehåller avritningar av vattenmärken gjorda av greve Adam Lewenhaupt (1820-1895). - Efter sitt avsked som officer var Lewenhaupt bl a överkammarherre hos drottning Lovisa. På sitt gods Sjöholm hopbragte han avsevärda samlingar bl a av autografer. Lewenhaupt var mångsidigt kunnig med stora kulturella intressen. Hans konstnärliga anlag var honom till god nytta som heraldisk expert och vapentecknare. År 1874 började han att göra avritningar av vattenmärken vid besök i arkiv och bibliotek i Stockholm. Dessa avritningar blev samlade i nämnda volym. Samlingen innehåller omkring 4 000 avritningar i förminskad skala från tiden 1350-1800.

Lewenhaupt står som stiftare av Svenska autografsällskapet (nuv. Personhistoriska samfundet) och var som autografsamlare vaksam mot förfalskningar. Måhända var det L:s intresse för autografer och därmed sammanhängande äkthetsfrågor som även observerades av Kungl Witterhets- Historie- och Antikvitetsakademien, och då L. blev kallad till hedersledamot var det naturligt att hans inträddestal kom att behandla vattenmärken och tids- och äkthetsbestämningar med hjälp av vattenmärken.

Här följer inträdestalet efter Lewenhaupts återfunna manuskript:

Grefve A Lewenhaupts Inträddestal såsom Hedersledamot i K.V.o.A. Akademien.

För den smickrande kallelse, hwarmed Kongl. Witterhets Historie och Antikvitets Akademien behagat hedra mig, beder jag att få framföra min vördsamma tacksägelse. Af de utmärkelser som gjordes under mitt förflutne lif blifvit mig tilldelade, har knappast någon gjort mig mera nöje.

Academiens statuter lära ålägga den deruti inträdande att tala öfver något ämne, och då jag under loppet af några år sysselsatt mig med en hittills föga uppmärksammas och som det kanske kan förefalla, mindre vigtig forskning, vågar jag dock några ögonblick upptaga den Kongl. Academiens tid med ett kortfattadt utdrag af de erfarenheter jag derunder gjort.

För den historiska forskningen kan det mången gång vara av vigt att visst bestämma ett tvifvelaktigt documents äkthet eller en copias ålder; en god hjälp i dessa fall är ofta den vattenstämpel som förekommer i papperet, då det för hvarje århundrade och dess olika skiften är en betecknande skillnad emellan vattenstämplarne, och hwilken olikhet är bestämmande för den tid de begagnades och äfven i många fall för det land, hvarest papperet är tillverkad.

Ehuru mina forskningar inskränkt sig till begagnandet af de källor våra inhemske Archiv och Bibliothek erbjuda, har resultatet dock redan gifvit en ziffra öfverstigande 5000 af mer eller mindre olika vattenstämplar. och dessa äro till följd af arbetsfältet, företrädesvis, de i norra Europa förekommande. Att utbytet för en i detta ämne kommande forskare med vidsträcktare arbetsfält snart kan fördubblas, håller jag mycket troligt, i synnerhet blev antagligen skörden under tiden för 1600-talet. Hvad 13 och 1400-talen beträffar, blef den mindre gifvande. då dessa tidevarf redan före mig blifvit bearbetade af en Italiensk, en Holländsk och en Engelsk forskare.

Hvad vattenstämpeln ursprungligen skulle antyda är svårt att bestämma. Atingen var märket fabriken eller angaf papperssorten eller formatet; troligast var det först fabrikantens märke, men då en papperssort eller ett märke blifvit väl känt, antogs det äfven af andra tillverkare, utom att man derföre kan antaga det någon afsigt till förfalskning låg deri, då de olika tillverkarna genom tillsättande af något mindre tecken, antagligen betecknande tillverkaren, skiljde sig sinsemellan från det ursprungliga märket.

För några af dessa märken var det ganska säkert bestämmande för Papperssorten ock ännu idag qvarstå, bland andra benämningarne Imperial och Regal för olika pappersformat, hvilka benämningar otvifvelaktigt härleda sig från den kejserliga eller konungliga krona, som från början användes såsom vattenstämplar i dessa papperssorter.

Före 1300-talet var linnepapper knappast användt i Europa, åtminstone känner man icke någon vattenstämpel i papper före den tiden, möjligt är dock att Spanien härifrån är ett undantag.

De under de olika århundradena mest brukliga och oftast förekommande stämplar och till förtydligande af hvilka jag i delvis förminskad scala bifogar afbildningar äro:

under 1300-talet: Glob med kors, Ankare, Armborst, Enhörningshufvud, kors på tre berg, Bokstafven P med kors, Hjul och Pärönqvist.
 under 1400-talet: Champagnes vapen, Tre liljor i sköld, Drukklase, Ankare i cirkel, Armborst i cirkel, Enhörning, Bokstafven R, Oxhufvud, vågskål i cirkel, Hund, Bokstafven Y och bokstafven P samt kannan.
 under 1500-talet: Nürnbergs vapen, Kanna, Port med två krenelerade torn, Hand, kejsarkrona och Augsburgs vapen.
 under 1600-talet: Basels vapen, En Lilja, täckt konungakrona, Kanna, Örn såväl enkel som dubbelhöfdat, Narrkåpan, Amsterdams vapen, Hollands vapen, Posthornet i okrönt sköld samt dessutom en mångfald af Konungars, furstars, framstående enskilda personers vapensköldar eller namnchiffer, samt städers och länders vapen.
 under 1700-talet: Nederländernas Lejon hållande pilarne och hatten på lansspetsen inom en cirkel med devise, Hjelmprydt fruntimmer hållande lans med hatt på spetsen samt framför sig Lejonet med pilarne alt inom en palissade, Amsterdams vapen, Posthorn i krönt sköld samt emot slutet af århundradet Bikupan.

Härmed vill jag dock icke hafva sagt att icke ett eller annat af de nu uppräknade märken kunna förekomma både före och efter ofvan anförde tidsperioder; så förekomma bland andra Posthornet och Drukklasen i en eller annan form under alla dessa århundraden, och Kannan återfinnes ännu under slutet av 1700-talet på spanskt papper. Detta tyckes kanske böra vara förvillande, men vid någon vana vid bedömandet lär man sig snart nog att särskilja stämplarne för de olika tidsskiptena.

En vattenstämpel som är förvillande, torde jag kanske böra anföra; det förekommer nämligen temligen ofta i fransysk brevexling en vattenstämpel med årtalet 1742. Nu antager man ju genom att dessa ziffror skulle beteckna årtalet för tillverkningen, men detta kan ej vara fallet här, ty denna stämpel med samma årtal förekommer alt för ofta i bref daterade många år derefter och dels har jag aldrig funnit något

annat årtal användt i denna stämpel; märkligt är äfven att samma stämpel med samma årtal användts af flere olika fransyska pappers-tillverkare, jag har funnit den med åtminstone trenne olika namn.

Detta om Europeiska papper i allmänhet; hvad särskildt Sverige beträffar så har antagligen Biskop Brask varit den förste som här anlagt pappersbruk då han 1523 anlade ett sådant vid Tannefors i S:t Lars socken, nära Linköping; detta pappersbruk egdes, sedan Biskopen lämnat Sverige, af Linköpings domkyrka.

Gustaf Wasa lät anlägga en Pappersqvarn vid Norrström utanför Norre-port af Slottet; året då den anlades samt namnet på den förste pappersmästaren känner jag icke; 1565 förestods qvarnen af Thorbjörn Klockare.

1612 inrättades för kronans räkning pappersqvarn i Upsala, och antogs till dess skötande Arendt Sloot. Allmogen i Norrland ålades att såsom skatt dit leverera lump. Papper för Cancelliet och räknekammaren tillverkades der. Efter den tiden anlades pappersbruk flerstädes i landet, men tillverkningen, såväl till godhet som myckenhet, tillfredställde långt ifrån behovet, hvarföre det mesta papper som användes inkom från Utrikes ort, mest och nästan uteslutande från Tyskland, senare från Holland. Ännu 1747 funnos endast 23 pappersbruk i riket.

Att någon för enskild räkning anlagt pappersbruk är väl endast ett undantag, men detta förekommer onekligen, i det att Grefve Per Brahe lät inrätta pappersqvarn vid Grenna; huru länge den var i verksamhet är mig icke bekant, omkring 1652 arbetade den. Wattenstämplarne i det papper, som der tillverkades, voro tvenne olika, den ena Braheska hjertskölden under krona, den andra en krönt sköld med Grefve Pehrs namn och titel. Detta papper var dock aldrig handelsvara, utan användes uteslutande för Grefve Pehrs räkning och vid tryckningen af de böcker, som på hans enskilde Boktryckeri upplades.

Bland Svenska vattenstämplar af mera intresse torde böra bemärkas de Svenska konungars Chiffer och vapen, hvilka ej så sällan förekomma; det äldsta jag anträffat är af år 1567 i ett af Erik XIV:s tryckt plakat, med Sveriges 3^{ne} kronor.

Under Gustaf II Adolfs tid förekomma tvenne vesändtligen olika: det ena: Wasen omgifven af bokstäfverne G.A.R.S. det andra: en krona, både den öppna och den slutna, med Samma bokstäfver på kronringen.

Under Christina: Wasen omgifven av bokstäfverne C.R.S. Svenska Riksvapnet i fyrdelad sköld med Wasa hjertvapen, skölden täckt, ibland med öppen, ibland med slutna krona, samt de 3^{ne} kronorne i flere olika mönster.

Under Carl XI: Svenska riksvapnet, snarlikt det som användes under Christinas tid, samt konungens dubbla namnchiffer omslutande ziffran XI.

Under Carl XII: konungens dubbla namnchiffer krönt, omslutande ziffran XII. Detta förekommer äfven utan ziffra, i hvilket fall den hålles af tvenne krönte Lejon.

Under konungarne Fredrik och Adolf Fredrik förekomma äfven, enuru mindre ofta, dessa konungars Namnchiffer i sköld under kongl. krona, med tvenne Lejon såsom sköldhållare.

Af Enskilde svenskars vapen från äldre tider har jag, utom ofvannämnde Brahe stämpel, endast anträffat: Oxenstjerne och De la Gardie vapnen.

Att papper med dessa nu uppräknade stämplor ej varit afsedt för utslutande personligt enskildt bruk, framgår tydligen af förekomsten; i bland torde det vara afsedt för det kongl Cansliets behof men vid andra tillfällen tyckes det mer vara en personlig hyllnings eller höflighets betygelse af pappers tillverkaren.

Tvifvelaktigt om de böra medräknas till ofvan anmärkte kongl. stämplor äro tvenne, som jag äfven bemärkt; den ena i ett bref från Carl IX af år 1603, med bokstäfverne J.R. under krona; jag har trott att det möjligen kunde betyda Johannes rex. Den andra i bref från konung Sigismund, der de 3^{ne} kronorne i sköld under öppen krona anträffats; men som staden Krakau äfven för detta vapen, är det kanske troligare att detta är en Polsk vattenstämpel.

Jag vågar ej längre taga den kongl. Academiens tid i anspråk, och detta torde få vara min ursäkt för den ytlighet, hvarmed jag måst behandla ett ämne som, jag vågar hafva den öfvertygelsen, dock ej är af så aldeles ringa vikt för forskaren i de historiska urkunderna.

Kopia av ovanstående manuskript har välvilligt ställts till förfogande för publicering i NPH-Nytt av Gösta Liljedahl, som efter tålmodigt sökande återfunnit detsamma i Sjöholm- arkivet i Riksarkivet, Stockholm.

Red.

TAKK

Min hjertelige takk til deltakerne i NPH-møtet i Tervakoski 3-6 juni 1979 for vennlig hilsen i anledning av min 85-årsdag. Jeg er meget glad for denne oppmerksomheten, i saerdeleshet fordi det ikke var mulig for meg å komme til møtet så jeg kunne treffe mine gode venner personlig.

Haakon M Fiskaa